

Всебічне вивчення системи регулювання та контролю торгівлі у ранньосередньовічній Візантії вимагає розгляду питання про державний нагляд за станом мір та вагів, які використовувалися у процесі торговельного обміну для зважування та відмірювання товарів. Ця сфера, яка є цариною, перш за все, державного втручання [14:219-220], привертала значну увагу уряду імперії ромеїв, згідно із законодавством якої речі вважалися проданими лише тоді, коли вони були "відмірені, вліважені, відраховані" [8: XVIII. 35.5; 15: 157].

Передусім державний нагляд за станом відмірювальних та зважу-

РАННЬОВІЗАНТІЙСЬКІ ЕКСАГІЇ: ЗАСОБИ "НЕПРЯМОГО РЕГУЛЮВАННЯ" ПРОЦЕСУ ЗВАЖУВАННЯ

А. М. ДОМАНОВСЬКИЙ

вальних приладів був життєвою необхідністю, оскільки "інакше неможливо було протидіяти жорстокобству багатьох людей, котрі встановлювали ваги з власної сваволі", і "намагалися збільшити свій прибуток шляхом тривіального обважування та використання фальшивих вагів" [2: XXVII. 9-10; 15: 158]. Цілком звичними вважав і навіть виправдовував "хитрощі стосовно мір" ранньовізантійський ритор Ліваній (314 – 393 рр.), а Чудеса імч. Артемія (570 – 660 рр.) та Життя Маркіана Екнома (номер у 473 р.) надають чудові зразки типових махінацій, пов'язаних з обважуванням клієнтів [11: 156-158; 25:

61-62; 28: 449; 15: 158; 16: 43].

Державний контроль за станом мір та вагів зводився перш за все до встановлення певних вагових (тощо) еталонів та нагляду за тим, щоб реальна вага (об'єм тощо) мірок та ір у цілому відповідала теоретичній [6: 84; 4: XI. 9, XII. 9, XIII. 2.5; XIX. 1; 4: 18: 103]. Письмові джерела зберегли відомості про результати конкретних дій відповідних посадових осіб (префектів міст) щодо стандартизації та уніфікації мір та вагів у північноафричому Римі та, як можна припустити зі свідчень епіграм Аравія Солоастика та Македонія Консула (общства – приблизно 550 р.), у ранньовізантійській Равенні [2: XXVII.9-10; 23: XI. 380, XVI. 314]. Про значну увагу держав до проблем вивчення мір та вагів свідчать, ймовірно, життє Платона (номер у 814 р.), у якому сказано, що святий (персубоучачи на певній державній посаді?) присвятив свій час “вивченню державних вагів і наконичив таке багатство, що воно перевищило його батьківську спадщину” [13: 155].

В даній роботі буде висунута гіпотеза, що окрім прямої регламентації та нагляду за станом зважувальних та відмірювальних приладів (наприклад – накладання клейма снарах міста на “правильні” ваги чи мірки [4: XI. 9, XII. 9, XIII. 2.5, XIX. 1. 4]) державою здійснювалося також непряме регулювання поведінки торговців у процесі зважування – відмірювання під час продажу товару, що виявлялося, зокрема, у зовнішньому оформленні зважувально-відмірювальних засобів, а також у самому виборі матеріалу, з якого вони виготовлялися.

Цілком можливо, що одним з проявів такої “непрямої регламентації” було розміщення на засобах зважування – важках-ескагіях зображень християнських символів: хреста, храму, виноградної лози тощо. Ймовірно, ці християнські символи покликані були надавати візантійським торговцям одну з християнських заповідей: “не кради”, і, таким чином, виконували роль морального “засобу управління” [15: 160; 16: 44; 7: 12; 19: 115 – 116].

Метод аналогії дозволяє нам відтворити навіть сам “механізм дії” цих символічних зображень на ескагіях на пересічному рівні. Так, за свідченням арабського письменника Аль – Джахіза (прибл. 767 – 868 рр.), саме погляд на ім'я Аллаха, викарбуване на срібному дирхемі, утримує скупого мусульманина від “зайвих” витрат [1: 69]. В. В. Гурулева вказує на можливість аналогії з ваговим пам'ятником мусульманського Єгипту, на яких були викарбувані шитати з Корану з наказами бути чесними і дотримуватися заповідей Аллаха [7: 12]. Таким же чином зображення християнських символів відвертали ромейських торговців від обважування покуштів.

Звичайно, через брак джерел, ми не можемо абсолютно персонально довести, що розміщення вказаних зображень на ескагіях було саме наслідком продуманої (чи, швидше, стихійної, “неусвідомленої”) державної політики, проте, як уявляється, не варто апріорно відкидати цю гіпотезу. Більше того, як уявляється, у ранньосередньовічній Візантії існували й інші “механізми прихованого регулювання” процесу “справедливого” зважування. Одним з них, ймовірно, можна вважати те, що ескагі були дещо легшими за теоретичну вагу, вказану на них. Це автоматично забезпечувало вигоду торговцям, і, цілком можливо, було спрямоване саме на ліквідацію спокуси додатково зменшувати вагу важоків [15: 159; 12: 522, 525].

Ще один “механізм непрямого контролю” за станом вагів, як уявляється, “прихований” у виборі матеріалу, з якого виготовлялися деякі ескагі, а саме – скла. Скляні ранньовізантійські ескагі були важками-еталонами для перевірки ваги золотих монет [18: 99; 7: 11 – 12; 27: 59; 12: 519-520; 9: 206; 16]. Така перевірка значно знижувала швидкість будь-яких грошових операцій, проте недосконалість монетного виробництва не дозволяла від неї відмовитися [16: 43; 7: 11 – 12]. Як слушно зауважував М. П. Лихачов, скляні ескагі, виключаючи з

самого характеру матеріалу, менше потерпають від руйнівної дії часу, випадку чи злого заміру, як предмети, на яких очевидно ще найменше ушкодження, “можуть бути виділені в особину групу під час класифікації вагового значення ескагтів” [9: 208]. Таке виділення можливе ще й тому, що побутові скляні ескагі певне обмежені в цілому IV – VI ст., більш же пізні візантійські пам'ятники – виняток [12: 520].

Здатність скла протистояти дії навколишнього середовища (хімічна стійкість) та складність обробки цього матеріалу наштувують на думку про історично-матеріальний вибір матеріалу зважувальних засобів, призначених для такої, безперечно, важливої справи, як перевірка реальної ваги монет, що знаходяться в обігу. Справді, цілком очевидно, що скляні ескагі було неможливо виготовити чи видозмінити (обрізати, обточити, переплавити, виготовити подібні, але легші (важчі) тощо) в “домашніх умовах” [21: 206]. Власне, саме перетворення твердого скла у рідке було неможливим за часів раннього середньовіччя, оскільки для цього потрібна температура, яка досягає приблизно 1400°С, тоді як середньовісна теплотехніка забезпечувала температуру не вище 1200 – 1250°С [21: 47; 3: 95]. Таким чином, можна висунути гіпотезу про те, що уряд продавано запровадив скло як матеріал для ескагтів, за допомогою яких перевірляти вагу золотих монет, оскільки саме скляні важки були найбільш захищені від підробки.

Безперечно, ми не маємо переконливих прямих свідчень джерел, які б могли однозначно довести справедливості зробленого припущення, проте довели значна кількість фактів, виступаючих у вигляді непрямих доказів, цілком спроможна свідчити на її користь. По-перше, скляні ескагі – суто візантійські винаходи, невідомі античній епоці, по-друге, переважно більшість ескагтів для перевірки ваги монет у Візантії IV – VI ст. виготовлено саме зі скла, металеві ваги ж знами цього періоду малочисельні [15: 159; 6: 85; 18: 100]. Варто принагідно зазначити, що більш пізні арабські важки, призначені для аналогічних цілей, також були виключно скляними [18: 101-102]. Можна припустити, що, власне, зникнення скляних ескагтів у Візантії і повага їх у арабів було пов'язане саме з арабським завоюванням Єгипту, оскільки, перш за все, саме Єгипет постачав певні необхідні компоненти для виробництва скла (зокрема соду) [21: 22; 20; пор. 27].

Показовим також видається той факт, що “серії однакових монogram на ескагіях (вагою – А. Д.) у солід та його дієтині (половину та третину) майже завжди виявляються на скляних пластинках *однакового калібру* (виділено мною – А. Д.)” [12: 521]. Чи не свідчить це про певну регламентацію виготовлення скляних ескагтів? Візантійське високопрофесійне склоробство з самого початку свого існування (умовно датоно його виникнення можна вважати 323 р., коли Константин I (306 – 337) переселив римських склоробів до Константинополя) було, ймовірно, доволі тісно пов'язане з державним наглядом та регламентацією [22: 169, 172-173; 20: 1034]. Цілком можливо, що саме підконтрольні державі склоробії й виготовляли на державне замовлення скляні ескагі.

Варто також зазначити, що ранньовізантійські скляні ескагі були, як свідчать археологічні знахідки, розповсюджені на усій території Візантійської імперії [пор. 27]. Відома, зокрема, знахідка цих вагових знарядь у Єгипті, Сирії, островах Кіпрі та Криті, на горі Мітріда: у Керчі, у Херсонесі, на поселенні Широка Балка в околицях Новоросійська, острові Пакуйялуд луй Соаре на Дунаї (20 км на захід від Сієстри – Доростола), поблизу села Рупки (Старозагорско, Болгарія, староболгарській столиці Преслав тощо [15: 160; 18: 99; 27: 10; 262 – 263; 17: 44, прим. 2; 24: 403 – 405; 26: 185, 211 № 624; 5: 58, бел. 12]. Це, як уявляється, також певною мірою свідчить на користь висунутої гіпотези про цілком продумане використання скла у якості матеріалу ескагтів, призначених для перевірки ваги золотих монет

Література

1. Аль – Джахіз. Книга о скупых / Пер. с араб., предисл. и коммент. Х. Баранова // Аль – Джахіз. Книга о скупых. Ибн Абд Рабихи. Чудесное ожерелье. – М., 1985.
2. Аммиан Марцелин. Римская история / Пер. Ю. А. Кулаковского и А. П. Соини. – СПб., 2000.
3. Безбородов М. А. Химия и технология древних и средневековых стекол. – Минск, 1969.
4. Візантійська книга Епарха / Вступ. ст., пер., коммент. М. А. Сюзомова. – М., 1962.
5. Герасимов Т. Ранньовізантійські згадки от Болгарія // Археологія. – 1973. – Год. 15. – Кн. 2.

6. Гурлуєва В. В. Византийские весовые знаки бывшего музея Русского Археологического института в Константинополе / Нумизматика и эпиграфика. - Вып. 16. - М., 1999.
7. Гурлуєва В. В. Византийские весовые знаки с изображением храма из Херсонеса // Византия: кумуляция и трансляция культур. - Екатеринбург, 1997.
8. Дигесты Юстиниана / Пер. И. С. Перетерского // Памятники римского права. - М., 1997.
9. Давыдов Л. Г. Н. П. Лихачев: византизоведение в рукописном наследии ученого // Архивы русских византинистов в Санкт - Петербурге. - СПб., 1995.
10. Кропоткин В. В. Византийский эвкалип из Керчи // ВВ. - 1973. - Т. 34.
11. Либаний. Протва Флоренция (orat. XLVI F) // Либаний. Речь / Пер. с греч., с примеч. С. Шестаков. - Т. 1. - Казань, 1912.
12. Лихачев Н. П. Византийские эвкалип // Известия РАН СССР. - 1925. - Т. 19. - № 12 - 15
13. Дюпаре Хр. Византийские жития святых VIII - IX веков // Византийский временник (далі - ВВ). - 1911. - Т. 17. - Вып. 1 - 2.
14. Соболев М. Н. Очерки экономической политики промышленности и торговли. - Харьков, 1916.
15. Сорочан С. Б. Византия IV - IX веков: этюды рынка. - Харьков, 2001.
16. Сорочан С. Б. Ранневизантийский сектор услуг: менялы (вв.) IV - IX // Вестн. Харьк. ун-та. - 2000. - № 458: История. - Вып. 32.
17. Стефани Л. Объяснение некоторых художественных произведений императорского Эрмитажа // Отчет императорской археологической комиссии за 1867 год. - СПб., 1868.
18. Успенский Ф. И. [О бронзовых весовых знаках византийского происхождения в коллекции] // Нумизматика и эпиграфика. - Вып. 16. - М., 1999.
19. Чуистова Л. И. Античные весовые системы, имевшие хождение в Северном Причерноморье // Археология и история Босфора. - Симферополь, 1962. - Т. 2.
20. Шапова Ю. Л. Византийское стеклоделие V - XII вв.: организация производства // XVIII Международный конгресс византинистов. Резюме сообщений. - М., 1991. - Т. 2.
21. Шапова Ю. Л. Византийское стекло. Очерки истории. - М., 1998.
22. Шапова Ю. Л. Очерки истории древнего стеклоделия. - М., 1983
23. Эпиграмы греческой Антологии / Пер. с древнегреч. - М., 1999.
24. Diaconu P. Un pond din epoca romano - bizantină, descoperit la Păciul lui Soare (r. Adamclisi) // Studii și cercetări de istorie veche. - 1961. - An. 12. - а 2.
25. Miracula Sti Artemii (Diagesis ton thaumaton toy agioy ... Artemiou) // Varia graeca Sacra. Сборник греческих неканонических богословских текстов IV - XV веков с предисл. и указат. изд. А. Пападопуло - Керамевс. - Записки имп. СПб. ун-та. Истор. - филол. ф. - т. - 1909. - Ч. 95.
26. Mitrea B. Monede antice și bizantine descoperite la Păciul lui Soare // Diaconu P., Vîiceanu V. Păciul lui Soare. Cetatea Bizantină. - Vol. 1. - București, 1972.
27. Schlumberger G. Poids de verre étalons monétaires d'origine Byzantine // Revue des études grecques. - 1895. - Vol. 8.
28. Symeoni Logothetae Metaphrastae Vita Sti Marciiani // Patrologiae cursus completus. Series graeca, accurate J. P. Migne. Patrologiae graeca. - 1864. - Т. 114.